

przez wszystkich interesujących się problematyką mniejszości religijnych i narodowych, jak również zagadnieniami doktrynalnymi kościołów.

Mariusz Kulesza
Katedra Geografii Politycznej
i Studiów Regionalnych WNG UŁ

**Mariusz Kowalski – *Księstwa Rzeczypospolitej.
Państwa magnackie jako region polityczny,***

Prace Geograficzne nr 238, IGI PZ PAN,
Warszawa 2013, ss. 396

Prezentowane opracowanie autorstwa dr. Mariusza Kowalskiego, pracownika naukowego Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego w Warszawie, stanowiące rozprawę habilitacyjną, porusza bardzo ciekawą i na gruncie polskiej geografii historyczno-politycznej dotąd nieomawianą (poza kilkanaście artykułów tegoż Autora¹) problematykę historycznych podziałów terytorialnych. Podziały te współistniały na ziemiach polskich równoległe z oficjalnym podziałem administracyjnym i były z nim różnie skorelowane. Analiza tego zjawiska jest bardzo ważna dla znajomości krajobrazu administracyjnego, ale przede wszystkim tylko na gruncie takich podziałów da się tłumaczyć występujące niejednokrotnie regionalizmy (np. w Księstwie Łowickim).

Recenzowana praca jest obszerną monografią (prawie 400 stron), jest dobrze zilustrowana kartograficznie (ponad 30 map), nieco słabiej, niestety, ikonograficznie (zbyt mało zamieszczono fotografii i rycin). Szczególnie wartościowa jest zgromadzona w pracy bibliografia, obejmująca aż 841 pozycji, głównie polskojęzycznych, a incydentalnie też: niemieckich, litewskich, ukraińskich, rosyjskich, francuskich, łacińskich i angielskich, która sama w sobie stanowi duże osiągnięcie bibliograficzne.

Praca składa się ze wstępu, siedmiu rozdziałów zasadniczych, wniosków, zakończenia oraz bibliografii. Wydawca zadbał także o poszerzenie ewentualnego kręgu czytelników poprzez zamieszczenie na końcu opracowania bardzo obszernego streszczenia w języku angielskim (12 stron).

We *Wstępie* Mariusz Kowalski uzasadnia wybór tematu badawczego, zwracając uwagę na powszechnie znany fakt istnienia w ramach Rzeszy Niemieckiej państw magnackich (księstw i władztw niższych szczebli hierarchii monarchi-

¹ Przykładowo: M. Kowalski, *Wielkie posiadłości ziemskie w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i ich wpływ na dzisiejsze środowisko antropogeniczne*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej”, vol. 1, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2012, s. 113–138.

czej) oraz niedostrzegania podobnych jednostek geopolitycznych w strukturach państwowości polskiej. Przeciwnie, wszechobecna jest nieznamość terytorialno-politycznej złożoności przedrozbiorowego organizmu państwowego. Dalej Autor przechodzi do umiejscowienia studium na gruncie współczesnej polskiej geografii, określając je jako studium geograficzno-polityczne, choć wydaje się, że praca ta ma klasyczne cechy, rzadko w Polsce uprawianej dyscypliny, geografii historycznej. W tym przypadku można wręcz mówić o ujęciu historycznym problematyki geograficzno-politycznej. Następnie pojawiają się we wstępie definicje stosowanych w pracy terminów, w szczególności pojęć regionu i regionu politycznego. Autor wyczerpująco przytacza różnorodne podejścia badawcze z zakresu regionalistyki, w tym klasyczne ujęcie Kazimierza Dziewońskiego. Szeroko odnosi się też do perspektywy historycznej geografii politycznej (czyli faktycznie geografii historycznej) i jej dorobku badawczego oraz metodologii retrospektywnej, którą później sam zastosuje w recenzowanym opracowaniu. Odwołuje się także do kwestii rozwoju myśli geograficzno-politycznej i dorobku badawczego polskiej geografii politycznej.

W kolejnej części *Wstępu* Autor bardzo zasadnie odnosi się do nieporozumień, które może wywołać zastosowanie pojęcia „państwo” do zasadniczo prywatnej własności ziemskiej (fakt, że dużej powierzchniowo, a co ważniejsze, wyposażonej niejednokrotnie w swoiste prawa).

Następnie Kowalski, wychodząc od opisu stanu badań nad przedmiotem studiów, czyli państwami magnackimi w Polsce, określa cele badawcze opracowania i stawia hipotezę badawczą.

Na podstawie twierdzenia, że funkcjonujące w składzie Rzeczypospolitej Szlacheckiej państwa magnackie wpisują się w schematy ustrojowe epoki przedwestfalskiej, Autor wnioskuje, iż oznacza to funkcjonowanie różnych poziomów regionu polityczno-administracyjnego. Celem pracy jest zatem ustalenie wzajemnych relacji pomiędzy tymi poziomami i zasad podziału kompetencji, określenie skali zjawiska (wielkości i liczebności państw magnackich) oraz poznanie wpływu tych jednostek geopolitycznych na funkcjonowanie całości państwa oraz jego pozycję w ówczesnych strukturach europejskich. Kolejnym celem postawionym przez Kowalskiego jest wyjaśnienie genezy systemu, określenie jego specyfiki oraz wpływu na kryzys państwowości i ostatecznie upadek Rzeczypospolitej. Autor zamierza także doszukać się we współczesnej przestrzeni Polski śladów materialnych i skutków tych podziałów terytorialnych.

W konsekwencji powyższych założeń stawia Autor hipotezę badawczą, że: „Państwa magnackie były wschodnioeuropejskim odpowiednikiem niemieckich i włoskich władztw terytorialnych epoki nowożytnej (księstw, hrabstw, baronii), jako takie posiadały charakter regionów geograficzno-politycznych, których istnienie uwarunkowane było oddziaływaniem szeregu czynników geopolitycz-

nych i społeczno-gospodarczych” (s. 43). Zakłada przy tym, że w przypadku pozytywnej weryfikacji powyższej hipotezy można by postawić kolejną mówiącą, że: „decentralizacja ustrojowa Rzeczypospolitej, uwarunkowana oddziaływaniem szeregu czynników geopolitycznych i społeczno-gospodarczych, pozwalająca funkcjonować magnackim państwom (a także innym autonomicznym posiadłościom), utrudniała (w wyniku decentralizacji i słabości rządu centralnego) mobilizację potencjału ziem wchodzących w skład polsko-litewskiej monarchii w schyłkowym okresie systemu feudalnego. Uniemożliwiało również przeprowadzenie radykalnych reform, mogących zmienić tę sytuację. Przy niekorzystnym położeniu geopolitycznym (sąsiedztwo dobrze zorganizowanych i potężnych, ale czerpiących z innych tradycji politycznych, mocarstw) tworzyło to zagrożenie dla istnienia Rzeczypospolitej jako suwerennego bytu politycznego” (s. 44).

W kolejnym rozdziale Kowalski omawia *Tradycje polityczno-administracyjnej terytorializacji w monarchii polskiej i litewskiej przed Unią Lubelską* jako tło to rozważań o miejscu państwa magnackiego w tej strukturze. Wychodząc od rozbicia dzielnicowego i roli księstw piastowskich omawia także księstwa lenne Korony, a także władztwa duchowne i włości miast królewskich. Odłącznie odnosi się do ustroju terytorialnego Rusi Czerwonej. Następnie Autor naświetla proces wzrostu znaczenia polskiej szlachty i możnowładców oraz szlachty ruskiej (kniaziów). Omawia też przemiany struktur terytorialnych Wielkiego Księstwa Litewskiego.

W rozdziale pt. *System władzy publicznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów* charakteryzuje władze centralne Rzeczypospolitej, omawia rolę hetmana, a potem przechodzi do kwestii zarządzania terytorium. Prezentuje zakres władzy starostów i omawia godności i urzędy ziemskie. Rozdział ten kończy analiza powodów osłabienia władz centralnych i wzrostu rangi włości magnackich oraz omawia próby reform administracyjnych w XVIII w.

Najważniejsze dla recenzowanej pracy są kolejne trzy rozdziały książki. Rozdział zatytułowany *Państwa magnackie w systemie politycznym Rzeczypospolitej Obojga Narodów* zawiera analizę statusu prawnoustrojowego szlachty i funkcjonowania takich władztw terytorialnych, jak księstwa alodialne, ordynacje, księstwa duchowne, hrabstwa i inne typy państw magnackich.

Kolejny rozdział opracowania pt. *Tradycje państw magnackich po rozbiorach* omawia funkcjonowanie wymienionych w poprzedniej części władz terytorialnych w zróżnicowanych warunkach zaborów.

Podsumowaniem pracy jest rozdział zatytułowany *Wpływ terytorializacji władzy czasów Rzeczypospolitej na dzisiejsze środowisko geograficzne i życie społeczne*. W tej części Autor detalicznie analizuje oddziaływanie wielkich włości magnackich na sfery życia państwa: społeczno-gospodarczą, polityczną,

na kulturę i religię, a także na kształtowanie się granic administracyjnych i krajobrazu kulturowego.

Podjmuje także Kowalski próbę szerszego spojrzenia na kwestię państw magnackich w ich wymiarze kontynentalnym, delimitując w przestrzeni europejskiej strefy zróżnicowania polityczno-ustrojowego, co ujmuje w rozdziale pt. *Miejsce państw magnackich w krajobrazie polityczno-geograficznym nowożytnej Europy*.

We *Wnioskach* Autor stwierdza, że państwa magnackie kontynuowały tradycję podziałów dzielnicowych Korony i Litwy oraz stanowiły istotny element krajobrazu administracyjnego kraju. Wszystkie dobra ziemskie podlegały wspólnej organizacji terytorialnej i ciesząc się szeroką autonomią, służyły organizacji samorządu lokalnego, co upodabniało Rzeczpospolitą do zachodniego sąsiada. W ramach posiadanych przywilejów magnaci organizowali własne struktury władzy, a posiadłości te utrzymały szczególny status i znaczenie w zagospodarowaniu przestrzeni władzy, tworząc magnackie dynastie. System ten przetrwał do końca istnienia Rzeczpospolitej, ale żadne z państw magnackich nie utrzymało swojej wysokiej pozycji (co miało miejsce w Niemczech) po pokoju westfalskim i kongresie wiedeńskim.

Wnikliwa analiza zgromadzonego materiału badawczego pozwoliła Autorowi zweryfikować postawioną hipotezę badawczą pozytywnie. Analiza krajobrazu geograficzno-politycznego nowożytnej Europy wykazała wyraźną sekwencję zjawisk kształtujących krajobraz polityczny nowożytnej Europy na linii Zachód–Wschód i pozwoliła wydzielić pięć stref zasadniczych i dwie strefy pośrednie.

Książka Mariusza Kowalskiego pt. *Księstwa Rzeczpospolitej. Państwa magnackie jako region polityczny* stanowi bardzo rzetelną i kompletną, a przy tym bardzo ciekawą i unikalną w polskiej literaturze próbę określania roli państw magnackich, czyli innymi słowy wielkich latyfundiów ziemskich, w krajobrazie politycznym Rzeczpospolitej oraz jego reliktach we współczesnym krajobrazie kulturowym tych ziem.

Marek Sobczyński
Katedra Geografii Politycznej
i Studiów Regionalnych WNG UŁ